

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XXVI

Book XXVI

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas

EASTERN SERBIA AS AN INSPIRATION AND RESEARCH CHALLENGE a collection of works in honor of **Prof. Dr. Sreten Petrović**

Editors

Vojislav Filipović

Ivica Todorović

Editorial Board

Mihaj Radan (Romania), Mirko Blagojević, Milina Ivanović Barišić,
Gordana Blagojević, Dragan Žunić, Stanka Janeva (Bulgaria),
Vladimir Petrović, Aleksandar Bulatović, Aleksandra Papazovska
(Macedonia), Irena Ljubomirović, Zoran Vučić, Nina Aksić, Ana Savić-
Grujić, Slaviša Milivojević, Žarko Veljković, Ognjen Mladenović

Svrljig
2023

Књига XXVI

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије и суседних области

ИСТОЧНА СРБИЈА КАО НАДАХНУЋЕ И ИСТРАЖИВАЧКИ ИЗАЗОВ

зборник радова у част
проф. др Сретена Петровића

Уредници

Војислав Филиповић

Ивица Тодоровић

Редакција

Михај Радан (Румунија), Мирко Благојевић, Милина Ивановић
Баришић, Гордана Благојевић, Драган Жунић, Станка Јанева (Бугарска),
Владимир Петровић, Александар Булатовић, Александра Папазовска
(Македонија), Ирена Љубомировић, Зоран Вучић, Нина Аксић,
Ана Савић-Грујић, Славиша Миливојевић, Жарко Вељковић,
Огњен Младеновић

Сврљиг

2023

УДК 008:39(082.1)

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

*Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића
и Етно-културолошке радионице Сврљиг*

Издавач: Центар за туризам, културу и спорт, Боре Прице 2, Сврљиг

За издавача: Драган Савић

Рецензенти: др Ана Савић-Грујић, академик др Јелена Јовановић, др Милина Ивановић Баришић, др Јована Бајовић Јоксимовић, др Александра Павићевић, др Тајјана Трајковић, др Биљана Савић, др Ивица Тодоровић, др Александар Булатовић, др Александар Капуран, др Владимир Петровић, др Војислав Филиповић

Припрема и штампа: Галаксијанис, Ниш

Тираж: 150

ISBN 978-86-6233-555-5

PRAISTORIJSKA NASELJA U SEVEROISTOČNOJ SRBIJI OD NEOLITA DO MLAĐEG GVOZDENOG DOBA

Aleksandar Kapuran
Arheološki institut, Beograd

e-mail: a.kapuran@gmail.com

Apstrakt: Severoistočna Srbija je najviše poznata po svojim mineralnim bogatstvima i geomorfološkim karakteristikama. Na njenoj teritoriji nalaze se neka od najstarijih paleolitskih i mezolitskih naselja, kao i Rudna Glava, najstariji rudnik bakra u Evropi. Zbog velikih zaštitnih istraživanja u Đerdapu i brojnih sistematskim rekognosciranja i iskopavanja, možemo slobodno da tvrdimo da je ovo područje jedno od najbolje istraženih delova Srbije. U ovome radu osvrćemo se na distribuciju naselja kroz sve etape praistorie na ovome području, od starijeg neolita pa sve do dolaska rimljana.

Ključne reči: Severoistočna Srbija, naselja, neolit, bakarno doba, bronzano doba, starije gvozdeno doba, mlađe gvozdeno doba.

Abstract: North Eastern Serbia is best known for its mineral wealth and geomorphological characteristics. On its territory some of the oldest Paleolithic and Mesolithic settlements are discovered, as well as Rudna Glava, the oldest copper mine in Europe. Due to the extensive protective research in the Iron Gates and numerous systematic surveys and excavations, we can consider that this area is one of the best archeology investigated parts of Serbia. In this paper, we explain the distribution of settlements through all cultural periods of prehistory in this area, from the Early Neolithic until the new era.

Key words: North Eastern Serbia, Settlements, Neolithic, Copper Age, Bronze Age, Early Iron Age, Late Iron Age.

Na formiranje i razvoj praistorijskih naselja u severoistočnoj Srbiji prvenstveno je uticao njen reljef kao i geomorfološke karakteristike prostora koji oivičavaju Đerdap, dolina Velike Morave, Nišave i Timoka sa njegovim pritokama. Pored navedenih, sigurno je da su bogatstvo u vodama i mineralnim sirovinama takođe imali ključnu ulogu u naseljavanju ovoga prostora, naročito u momentima kada se dešavaju klimatske fluktuacije koje su se tokom poslednjih 5 milenijuma stare ere, odnosno od neolita do dolaska rimljana na ove prostore. Glavne magistralne puteve čine dolina Dunava kaoi sliv reke Crni Timok, koji preseca severoistočnu Srbiju. U 4. veku naše ere, neposredno pre svoje smrti, imperator Galerije na desnoj obali Crnog Timoka podiže palatu Felix Romuliana, a na mestu praistorijske nekropole na brdu Magura, konserkvativne tumule za svoju majku Romulu i za potrebe svoje apoteoze (Срејовић 1983).

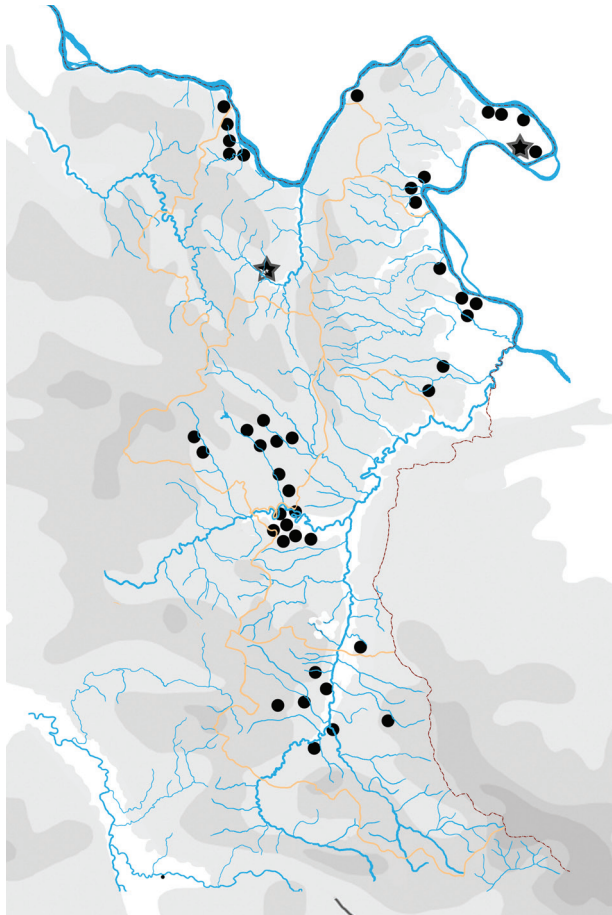
Za prostor severoistočne Srbije može se reći da je dobro arheološki istražen, prvenstveno zahvaljujući velikm zaštitnim istraživanjima projekata Đerdap 1 i 2 koji su trajali od sredine 60ih do kraja 80ih godina prošlog veka (Бошковић 1969). U novije vreme izvršeno je više mikro rekognosciranja od kojih treba pomenuti ona koja se odnose na okolinu Felix Romulijane izvršena od strane Centra za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu 2001 godine (Сладић, Лазић, Пековић 2002), zatim revizionih rekognosciranja izvedena u okviru međunarodne saradnje na ТОПОИ projektu Fraj Univerziteta u Berlinu i Arheološkog instituta u Beogradu 2007. i 2008. godine (Капуран, Шкундрић 2009), kao i revizionih rekognosciranja oblasti Bora, Majdanpeka, Negotina i Knjaževca koje je izvršio autor ovoga teksta za potrebe izrade doktorske disertacije (Капуран 2014), koja su izvedena u saradnj sa kustosima iz lokalnih muzeja u pomenutim oblastima. Ova rekognosciranja su zajedno sa brojnim sistematskim istraživanjima pomogla stvaranju generalne slike kontinuiteta praistorijskih kultura i distribucije naselja, kao i da izazovu interesovanje kolega iz inostranstva da se uključe u dalja istraživanja ovoga prostora.

NEOLIT

U severoistočnoj Srbiji nakon poslednjeg ledenog doba, tokom holocena, dolazi do nastanka plodnog zemljišta „černozema“ na podlogama od peščaninih aluvijalnih depozita. Za vreme Boreala (7000-5500 godine pre n.e.) dolazi do „neolitske revolucije“, odnosno domestifikacije brojnih životinjskih vrsta i biljaka, ali je zbog primitivnog načina obrade zemljišta i usled dejstva erozije i slabe drenaže, došlo do postepenog nestanka černozema, što je i bio razlog zbog koga su se zajednice starijeg neolita, odnosno Starčevačke kulture, kratko zadržavale na jednom mestu, često se pomerajući ka oblastima u kojima je ovaj tip zemljišta još uvek preovladavao. Tereni koji se nalaze na obodima rečnih dolina, iznad aluvijalnih depozita, u zavisnosti od podloge (koju u slučaju sliva Crnog Timoka veoma često predstavljaju magmatske formacije) nisu mogli biti od ve-

like koristi prvim zemljoradnicima, naročito zbog gustog šumskog pokrivača koji su pretežnočinile hrastove šuea (Trihgham 1971, 30; Глишић 1968, 24). Uzimajući u obzir topografiju i stilsko-tipološke karakteristike materijalne kulture, u prvom redu keramike, možemo predpostaviti da lokaliteti iz ranog neolita pokazuju odlike naseljavanja karakterističnog za tzv. fazu Protostarčeva. Kao što smo već naglasili to su kratkotrajna naselja, u kojima je upražnjavana primitivna zemljoradnja, domestikacija životinja, lov, ribolov i sakupljačka privreda. Prema B. Jovanoviću stilsko-tipološke sličnosti nalaza starčevačke keramike u Đerdapu i Ključu, kao i one nađene u okolini Bora, postoji mogućnost da se radilo o zasebnoj manifestaciji ranog neolita u severoistočnoj Srbiji (Jovanović 2004), dok su se u gornjem toku Belog Timoka formirala naselja na kojima dominira slikana keramika, koja predstavlja manifestaciju finalnih faza starijeg neolita (Сладић, Јовановић 1997). Isti autor je mišljenja kako su lovačke zajednice u gornjem

Đerdapa stupile u kontakt sa ranoneolitskim populacijama iz Ključa i Oltenije negde u okolini Hajdučke Vodenice (Radovanović 2006), a ukoliko uzme-mo kao prirodnu komunikaciju koju sa Crnim Timokom čine Crnajka i Porečka reka, pravac kulturnih uticaja je mogao ići i tim smerom (Jovanović 2004). Pomeranja kulturnih uticaja od severa ka jugu, kao i prestanak proizvodnje monohromne keramike i prelazak na keramiku slikanu belom bojom, moglo je biti inicirano izvesnim temperaturnim promenama, odnosno padom temperature ili čak možda i nekim mini ledenim dobom (od 6300 do 5900 pre n.e.) izazvanim topljenjem glečera u severnoj Americi, koje je uslovalo ogroman priliv slatke vode u svetska mora (Todorova 1995, 87; Todorova 2007; Božilova, Tonkov 2007; Weninger at al 2007, 17; Radovanović 2006, 200).

Karta 1

Za sada je u u okolini Bora poznato 14 lokaliteta iz ranog neolita (Капуран, Булатовић, Јовановић 2014), dok se u okolini Zaječара зна за 6 локалитета (Капуран, Шкундрић 2009), у Кнјажевцу 7, док их је на територији Negotina и Kladova (и Џердапа) укупно 11 (Булатовић, Капуран, Јањић 2013) (Karta 1).

Negde oko 5300. godine pre n.e. došlo je do formiranja vinčanske kulture koja je zahvatala veći deo centralnih oblasti Balkanskog poluostrva (Tasić 2008, сл. 2), a koja je trajala sve do oko 4400. godine pre n.e (Borić 2009). I pored činjenice da se vinčanski lokaliteti mogu naći gotovo u gotovo svakom delu Srbije, to nije bio slučaj u njenim severoistočnim oblastima. Naime, vinčanskih lokaliteta ovde nema, osim jednog Rudne Glave, na kojoj je sudeći prema apsolutnim radiokarbon C14 datumima oko 5000 godine pre n.e. konstatovana prva eksploatacija bakra na tlu Evrope (Jovanović 1971; Jovanović 1982; Borić 2009). Ovaj momenat predstavlja tehnološku revoluciju kojom vinčanska kultura prestaje da bude neolitska i tada počinje epoha metalnih doba. Zbog čega su vinčanske zajednice izbegavale da podižu svoja stalna ili privremena naselja u severoistočnoj Srbiju do danas nije ostalo dovoljno jasno. Bez obzira što je ovaj period obeležio pronalazak bakra, nalazi ovog metala su i dalje izuzetno retki, i on nije ostavio dublje uticaje na neolitski način života onih zajednica koje su počele da ga eksploatišu. Ova situacija se menja sa krajem vinčanske civilizacije, kada definitivno počinje epoha starijeg bakarnog doba.

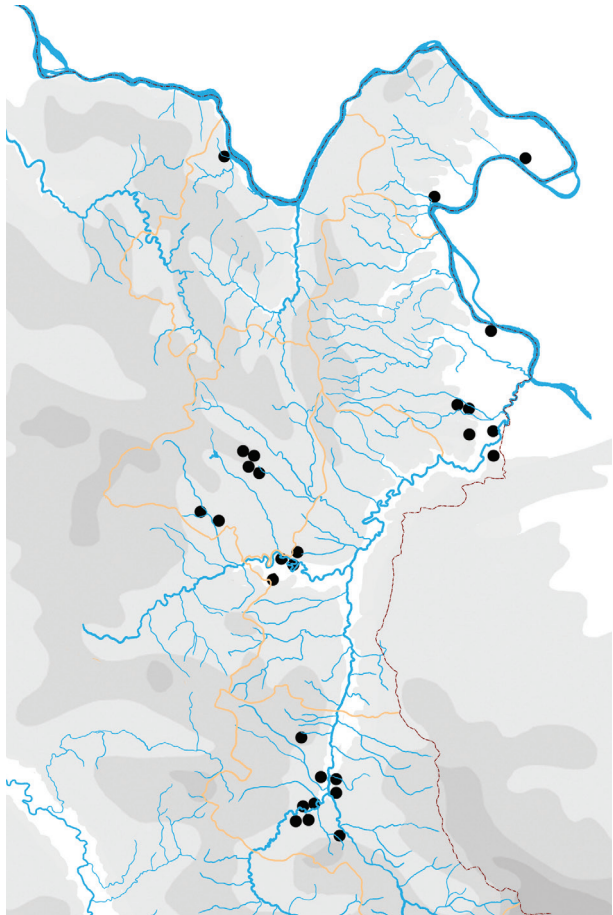
BAKARNO DOBA

Negde oko 4400 godine pre n.e, slomom vinčanske kulture dolazi do formiranja novog balkanskog kulturnog kompleksa na prostoru tri danas susedne zemlje, Srbije, Rumunije i Bugarske. Ovu kulturnu manifestaciju D. Berciu je nazvao Salcuta-Bubanj-Krivodol, ali je na našem području u opticaju naziv Bubanj-Salcuta-Krivodol kulturni kompleks (Tasić 1979, 88). Prema nalazima sa brojnih naselja na teritoriji severoistočne Srbije, u prvim fazama ranog bakarnog doba dominira keramika Bubanj –Hum I kulture (Гарашанин 1973), ali u svojim kasnijim fazama razvoja, ovo područje pada pod jači uticaj Salcuta IV grupe iz Oltenije (Tasić 1995). Prema modelovanju apsolutnih datuma sa lokaliteta Bubanj-Salcuta-Krivodol kompleksa u Olteniji, Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj ovaj complex počinje 4573-4422 cal BC (95.4% verovatnoće), ili 4530-4465 cal BC (68.2% probability), a završava se 3947-3806 cal BC (95.4% probability), ili 3932-3869 cal BC (68.2% verovatnoće) (Bulatović, Vanderlinden 2017, 1055).

Logično je pretpostaviti kako je severoistočna Srbija sa svojim mineralnim bogatstvom koje predstavlja „Timočki eruptivni basen“, bila izuzetno atraktivna za naseljavanje zajednica ranog bakarnog doba, zbog čega njihovih nalazišta na ovom području ima najviše u odnosu na ostalu teritoriju Srbije. Naime u okvirima 5 opština na prostoru severozapadne Srbije do sada je konstatovano oko 30 nalazišta Bubanj-Salcuta-Krivodol

kompleksa (Kapuran 2014, Kapuran, Bulatović, Milanović 2018)(Karta 2). Logično je zaključiti kako je Borska oblast bila najviše interesantna za naseljavanje ovih zajednica zbog bogatih ležišta bakra, tako da se danas u muzejima na ovoj teritoriji može videti najveći broj krstastih bakarnih sekira u našoj zemlji (Jovanović 1971; Stanojević 1984-1986). Prilikom iskopavanja Zlotske pećine i lokaliteta Čoka lu Balaš u okolini Bora, otkriven je veći broj šila sa pravouganim presekom kao i jedno pljosnato bakarno dleto (Zlotska pećina)(Tasić 1969; Tasić 1982; Stanojević 1984-1986). Potpuno očuvana duvaljka za mehove korišćene prilikom procesa topljenja rude sa lokaliteta Čoka lu Balaš, kao i jedan fragment Bubanj-Salcuta-Krivodol keramike na kome se nalazi nalepljena šljaka sa tragovima bakra, predstavljaju ključne dokaze koji povežujemo sa metalurškim procesima tokom druge polovine 5 milenijuma pre n.e. (Kapuran 2019). Osim pomenutih nalaza, prilikom istraživanja lokaliteta Grabar-Svračar u Smedovcu otkrivena je jedna krstasta bakarna sekira (Трбуховић, Вуковић 1967). Pre nekoliko godina u Kozijoj pećini kod Majdanpeka, profesor D. Mihailović je u sloju sa nalazima Salcuća kulturne grupe, naišao i na određene dokaze koji nesumnjivo ukazuju na metalurgiju bakra koji su se prema apsolutnim datumima odvijali negde oko 3800 godine pre n.e. (Kapuran, Mihailović u pripremi). Porast broja naselja na području severoistočne Srbije tokom ranog bakarnog doba, doživeće svoju ekspanziju tokom sledeće etape mlađeg bakarnog doba, koje sledi već sredinom 4 milenijuma pre n.e.

Osim naselja u okolini mineralnih depozita kod Bora, grupa Bubanj-Salcuta naselja koncentrisanih uzvodno od ušća Timoka u Dunav, važna je iz nekoliko razloga. Lokaliteti Mokranjske stene-Kamenolom, Mokranjske stene-Potkapina, Vrkalj-Četaće u Kovilovu i Gra-

Karta 2

bar-Svračar predstavljaju nalazišta sa gotovo identičnom kulturnom stratigrafijom koju čine Bujanj-Salcuta, Kostolac-Cotofeni, ali i starije i mlađe gvozdeno doba, dok između pojedinih naselja postoji i vizuelni kontakt (Трбуховић, Вуковић 1967; Јанковић, Јанковић 1976; Капуран, Булатовић 2014). Ово нам говори да се тада успостављају континуитети у нseljavanju на овим локалитетима, у трајању од једне или више хиљада година. На подручју Зaječара истраживана су само два локалитета раног бакарног доба, Beligovo (Николић, Ђуричић 1997) и Ванјска стена (Срејовић, Лазић 1997; Лазић 2004), на којој је такође констатован континуитет у насељаванја од раног бакарног доба све до доласка римљана на овај простор (Срејовић, Лазић 1997). Прilikом истраживања на локалитету Мокранјске стене – Поткарпина, у нјастаријем, односно Бujanj-Salcuta horizontu, откривене су малобројне животињске кости тако да није било могуће doneti конкретније закључке о економији ових заједница. Археботаничке анализе упуцају да су се користиле gotovo све културе биљака, већ раније познате на бројним позно-винчанским насељима. Нјих су чиниле две врсте пшенце, ječам, сочиво, грашак и просо, а од divљjih vrста bio je zastupljen dren (Филиповић 2015).

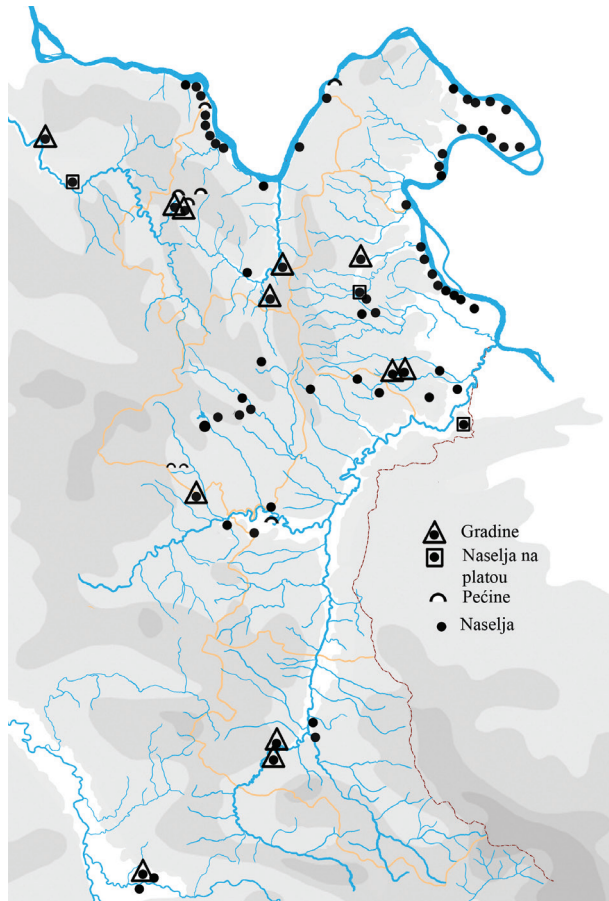
Токom друге половине IV миленијума, вероватно под притиском популација из азијских степа (Војадџијев 1998), поцело је насељаванје носилаца Kostolac-Cotofeni културе из Ђердапа на територије ушца Мlave на западу, и преко Куцајских планина, Bora, Zaječара, и даље ка југу, односно јужном Поморављу (Капуран, Булатовић 2012). Захваљујући дугогодишњим истраживањима наших уважених колега N. Tasića, V. Trбуhovića и Lj. Vuković, као и заштитним истраживањима на пројектима Ђердап I и II, данас поседујемо највише relevantних података о овој културној манифестацији, што доказује и обједињена грађа у докторској дисертацији D. Nikolić (Nikolić 2000).

Према апсолутним датумима добијеним на локалитету Bujanj Novo selo, претпоставља се да на простору централног Балкана Kostolac-Cotofeni комплекс поцинје negде између 3352/3037 cal BC (95.4% probability), највероватније 3205-3058 cal BC (68.2% probability) и завршава око 2866/ 2684 године пре н.е 2875-2667 cal BC (95.4% probability), највероватније 2862-2771 cal BC (68.2% probability) (Bulatović, Vander Linden 2017). Касније је ово моделовање допуњено са више апсолутних датума, па су нови резултати дали уже хронолошке оквире за поцетак, односно завршетак ове групе. Тако, поцетак ове групе пада између 3207 и 3105 (68.2% probability), односно 3344 и 3097 (95.4% probability), док њен завршетак пада између 2864 и 2806 (68.2% probability), тј. 2878 и 2739 (95.4% probability). Овим моделовањем трајање Kostolac-Cotofeni комплекс је проценјено на 255-402 године (68.2% probability), односно 234-587 (95.4% probability) (Bulatović, Gori, Vander Linden 2020).

Населја Kostolac-Cotofeni групе истовремено настају на речним терасима на десној обали Дунава као и на тешко приступачним стенским одсеццима који доминирају над канјонима мањих река у залеђу Ђердапа, затим на мањим узвишењима на благо усталасаном рељефу обронака планина, као и у пећинама (Капуран, Булатовић 2012) (Кarta 3). Да ли је ове различитости у убикацији насеља условио комплексни рељеф, или је ове заједнице

vodila snažna potreba da apsolutno dominiraju nad celokupnim prostorom severoistočne Srbije, toliko da nisu želeli nikome drugom da ga prepuste, čak ni na najekstremnijim lokacijama za život, kao što je klanac u Vratni? Autor ovoga teksta lično je obilazio ove lokalitete podignute na teško pristupačnim lokacijama sa otežanim pristupom koji predstavlja nagib terena od 45° sa jedne strane, i vertikalnim stenskim odsečkom u zaleđu (Kapuran, Булатовић 2013). Prema dosadašnjim saznanjima ovakvih lokaliteta ima blizu 20 na teritoriji severozapadne Srbije. Naselja pozicionirana na ovaj način suvereno dominiraju ulazima u kanjone, i na mestima gde se manje reke i potoci ulivaju u veće vodene tokove. Stenski odsecci koji se obavezno nalaze u zaleđu ovih naselja krečnjačkog su porekla, i u velikom broju slučajeva se u njihovoj neposrednoj blizini nalaze i pećine, koje su najverovatnije služile za čuvanje stoke, ili za vodosnabdevanje. Naselja Kostolac-Cočofeni kompleksa u severoistočnoj Srbiji za sada ima oko 100, a gotovo svake godine konstatuju se novi lokaliteti.

Sudeći prema određenim parametrima kao i kulturnoj stratigrafiji, populacije Kostolac-Cočofeni kulture bile su opredeljene ka stočarsko-nomadskoj privredi. U naseljima, stambenim objektima i jamama, veoma često se nalaze depoziti rečnih školjki koje ukazuju i na određeni oblik sakupljačke ekonomije. Od životinjskih vrsta u horizontu Kostolac-Cočofeni na Mokranjskim stenama – Potkapini, konstatovani su ovikaprini (33,2%), domaće goveče (28,4%), domaća svinja (17,5%) i pas (Булатовић, Милошевић 2015). Divlje životinje su zastupljene sa 13%, od toga jelen sa 5,7%, srna, divlja svinja, dabar i lisica, od riba je zastupljen som, a nađeno je dosta pomenutih ljuštura školjki. Ovi podaci ukazuju da ekonomsku orijentaciju zajednica poznog bakarnog doba predstavlja kombinacija stočarstva,

Karta 3

lova i ribolova, ali činjenica da se gaje domaće svinje, ukazuje i na izvesnu sezonsku sedentarnost zajednica Kostolac-Cotofeni kompleksa.

BRONZANO DOBA

Po svemu sudeći postoji mogućnost da je dominacija Kostolac-Cotofeni kulture na teritoriji severoistočne Srbije, ipak za razliku od oblasti Vojvodine i severozapadne i jugoistočne Srbije, trajala sve do početka drugog milenijuma pre n.e. Naime iz ranog bronzanog doba (2200-2000 godina pre n.e.) na našoj teritoriji potiče samo jedan skeletni grob vinkovačke kulture otkriven na nekropoli Vajuga-Pesak kod Korbova (Popović, Vukmanović, Radojčić 1986), kao i nekoliko kremiranih grobova na nekropoli Glamija-Korbovo (Крстић 1983; Крстић 2003; Радојчић 2005). Pomenute nekropole nalaze se u Ključu na desnoj obali Dunava. Postoje indicije da pojedini tipovi keramičkih nalaza sa lokaliteta Kuznjica i Čoka Njica u Boru, pokazuju određene analogije sa nalazima kulture Glina IV, otkrivenih na lokalitetu Ostrovul Corbului u rumunskom delu Ključa (Капуран, Булатовић, Јовановић 2014, 38). Najstariji datumi vezani za bronzano doba u severoistočnoj Srbiji potiču sa nekropola sa spaljenim pokojnicima u okolini Bora. Radi se o nekropolama Trnjane, Hajdučka česma, Kriveljski kamen-bunar i Šoka lu Patran, kao i nekropola Magura kod Felix Romuliane (Gavranović, Kapuran u pripremi). Apsolutni datumi dobijeni sa ovih nekropolama kao i iz naselja koja su se obično nalazila u njihovoj neposrednoj blizini, pružaju novu sliku u odnosu na onu koja je ustanovljena davnih 80ih i 90ih godina prošlog veka. Rezultati C14 radiokarbon analiza ukazuju da su naselja i nekropole u okolini Bora trajale između 20. i 16. veka pre n.e., (Kapuran, Gavranović, Mehofer 2019, 19; Kapuran, Gavranović, Jovanović 2022, 57), što bi hronološki odgovaralo kraju starijeg i srednjem bronzanom dobu.

Kao što smo već konstatovali, tokom perioda ranog bronzanog doba, odnosno nakon kraha Kostolac-Cotofeni kulture na prostoru severoistočne Srbije, došlo do izvesnog hijatusa u naseljavanju sve dok se za ovaj prostor i njegove mineralne resurse nisu zainteresovale zajednice Bujanj-Hum IV-Ljuljaci kulturnog kompleksa. U isto vreme na obalama Dunava u Ključu dominiraju nekropole i naselja kulture Inkrustovane keramike (Jevtić, Vukmanović 1996). Nosioci Bujanj-Hum IV kulture najverovatnije su na ovaj prostor došle sa juga, iz pravca Ponišavlja i gornjeg toka Južne Morave, budući da se ova kulturna grupa najjasnije manifestuje na eponimnim lokalitetima Bujanj-Novo selo (Bulatović, Milanović 2020) i Velika Humska čuka kod Niša (Булатовић, Станковски 2012), dok su grobovi ranog bronzanog doba otkriveni na nekropoli Ranutovac kod Vranja (Bulatović 2020). Veoma sličan pogrebni ritual ukazuje na izvesnu sličnost između ovih, u geografskiom smislu vrlo razdvojenih kultura u Ponišavlju i slivu Crnog Timoka. Naime nekropole u okolini Bora i Zaječara sastavljeni su od grupa kružnih kamenih konstrukcija u čijem se centru nalazila urna sa ostacim spaljenih pokojnika

(Jovanović, Janković 1996; Срејовић, Лазих 1997; Лазих 2004). Na nekropoli u Ranu-
tovcu otkriven je veoma sličan koncept pogrebnog rituala, takođe sa kružnim kamenim
konstrukcijama, samo što su u centru konstrukcije kremirani ostaci pokojnika položeni
na zemlju i pokriveni keramičkim recipijentima kao vidom zaštite (Bulatović 2020). Pre-
ma načinu sahranjivanja i određenim regionalnim karakteristikama, naročito na osnovu
stilsko-tipoloških karakteristika ukrašavanja keramike, akademik D. Sreјović je smatrao
da naselja iz bronzanog doba u okolini Felix Romulijane, kao i pokojnici na nekropoli
Magura, predstavljaju specifičnu kulturnu manifestaciju koju je nazvao Gamzigrad
grupa (Срејовић, Лазих 1997; Лазих 2004).

Populacije srednjeg bronzanog doba u okolini Bora počele su u većoj meri da
eksploatišu rude sulfidnog bakra iz ležišta borskog basena, da ih tope i dobijaju ingote
bakra koje su plasirali svojim susedima na području centralnog Balkana. Ove zajednice
su najverovatnije morale celo vreme biti zaokupljene procesom rudarenja i metalurgije,
budući da do sada nemamo jasnijih tragova o njihovom angažovanju u poljoprivrednoj
produkciji. Pretpostavljamo da su upražnjavali stočarstvo, sudeći prema nalazima živo-
tinjskih kostiju sa lokaliteta Ružana u Banjskom Polju kod Borestovačke banje. Naime
radilo se o domaćim vrstama govečeta, svinje, ovce i koze, koji su otkriveni u celinama
datovanim u srednje bronzano doba (Kapuran, Živković, Štrbac 2016, 178).

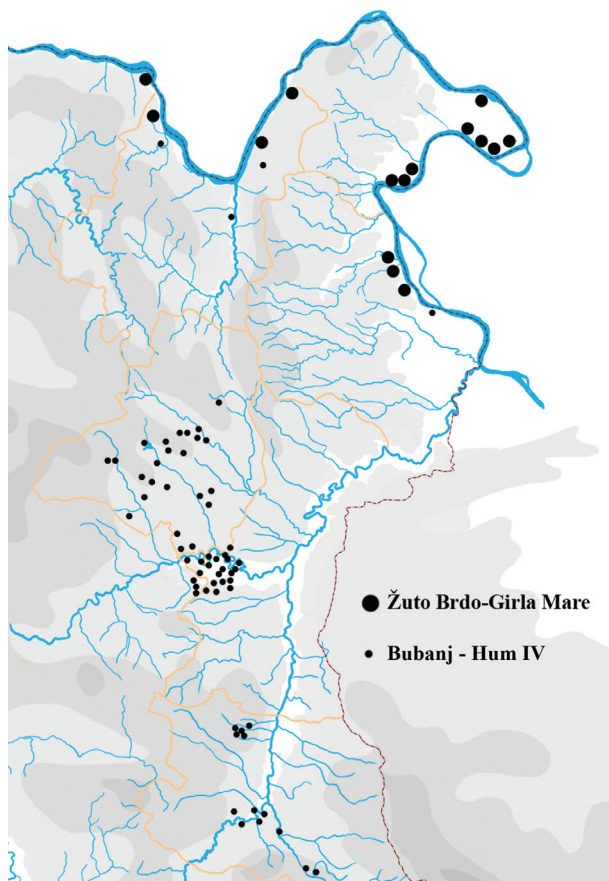
Osim Borskog regiona, jedna veća grupa naselja iz srednjeg bronzanog doba oku-
pirala je područje na desnoj obali Crnog Timoka u okolini sela Gamzigrad i rimske
carske palate Felix Romulijana kod Zaječara. Naime na prostoru oko Draganovog poto-
ka, jedne od pritoka Crnog Timoka, konstatovan je oko 10 naselja koja imaju karakter
manjih porodičnih zajednica formiranih na rastojanjima od 500 m do 1000 m, i koja
često između sebe imaju i vizuelni kontakt (Kapuran 2014; Капуран, Шкундрић 2009).
Prema morfologiji tla zastupljenoj u ovoj mikroregiji, izgleda da su ove zajednice bile
definitivno orjentisane ka poljoprivredi, a na samo dva naselja otkriveni su tragovi me-
talurgije bakra. U najvećem procentu arheološki je istraženo samo utvrđeno naselje na
Banjskoj steni (Срејовић, Лазих 1997), dok su u manjem obimu arheološki istražena
još dva lokaliteta. Jedan se nalazio na samom zapadnom ulazu u selo Zvezdan (Kapuran
2014),¹ do se lokalitet Miletov bunar nalazio u neposrednoj blizini palate Felix Romu-
liana (Сладић, Ружић 2001; Kapuran 2014). Zahvaljujući apsolutnim datumima dobi-
jenim u dva groba sa nekropole spaljenih pokojnika na brdu Magura (Срејовић, Лазих
1997), možemo pretpostaviti da su ove zajednice pripadale periodu na samom prelazu
iz srednjeg u pozno bronzano doba (oko 1500 godine pre n.e.) (Kapuran, Gavranović,
Jovanović 2022).

Treća grupa naselja srednjeg bronzanog doba nalazi se u slivovima Belog i Svr-
ljiškog Timoka, odnosno u opštinama Negotin i Knjaževac (Kapuran 2014, karta 10).
Materijalna kultura koja potiče iz horizonata srednjeg bronzanog doba na ovim lokalite-

¹ Ovaj lokalitet sondažno je rekognoscirao V. Filipović, kome se srdačno zahvaljujemo na ustupljenoj arheološkoj
gradi.

tima, prema stilsko-tipološkim karakteristikama više odgovara grupi naselja oko Felix Romulijane, nego naseljima i nekropolama u okolini Bora.

Prema dosadašnjim saznanjima na desnoj obali Dunava, u Đerdapu i Ključu konstatovano je 13 naselja i nekropola kulture inkrustovane keramike Žuto Brdo-Girla Mare (Karta 4). U okolini Bora naselja i nekropola iz srednjeg bronzanog doba ukupno ima 24, u okolini Gamzigrada konstatovano je 24 naselja jedna velika i nekoliko manjih nekropola (možda i pojedinačnih mesta sa sahranama), dok u slivu Belog i Svrliškog Timoka ima ukupno 13 naselja iz ovoga perioda.

Karta 4

STARIJE GVOZDENO DOBA

Negde oko 14 veka pre n.e. iz područja Karpatskog basena do obala Dunava stiže kultura Kanelovane keramike za koju na našoj teritoriji nazivamo i Belegiš II – Gava kultura (Tasić 1983; Ђорђевић, Капуран u pripremi). Ona traje sve do prelaza u 1 milenijum pre n.e., a R. Vasić smatra da ona pripada Ranom gvozdenom dobu (Vasić 2009). Prvi tragovi ove kulturne manifestacije konstatovani su na nekropolama spaljnih pokojnika iz poznog bronzanog doba u Sremu i Banatu. Grobovi Belegiš II – Gava kulture nalaženi su zajedno sa nešto starijim grobovima sa karakteristikama Belegiš I kulture, na nekropolama Karaburma i Rospi Čuprija u Beogradu, Stojića Gumno na Belegišu, Kaluderskim livadama kod Jakova i još nekim nekropolama u južnom Banatu. Međutim,

na teritoriji Đerdapa i Ključa grobovi kulture kanelovane keramike veoma često se mogu naći zajedno sa grobovima Žuto Brdo – Girla Mare kulture (Jevtić, Vukmanović 1996; Булатовић, Капуран, Јањић 2013). Оčито је да је постојао извесни суживот ове две културне манифестације који ће бити много јаснији када буду публиковани апсолутни датуми са некрополе Конопиште код Кладова (Вукмановић Поповић 1984; Вукмановић, Поповић 1986; Поповић, Вукмановић, Радојчић 1991; Ђорђевић, Капуран у припреми). Осим гробова у североистоčnoј Србији манифестације ове културне групе јављају се и као votivне оставе бронзаних предмета (оруђија и накита) које су на овом подручју нешто бројније него у другим деловима Србије јужно од Save и Dunava. Ради се о оставама из Topolnice, Aluna, Urovice и Brze Palanke, које се данас налазе у Музеју Крајине у Negotinu (Јовановић 1975; Срејовић 1975; Срејовић 1975а; Срејовић 1975б; Срејовић 1976в). Међутим, што се тиче насеља носиоца кanelоване керамике она су у заједу Dunava малобројна, тако да су једино констатована у Zlotskoј пећини и на Borskom jezeru, док их на другим местима није било, или тек предстоји да буду препозната. У сваком случају период dominacije културе кanelоване керамике, или раног гvozdenог doба на овом простору, траје све до прелаза из 2. у 1. миленијум пре н.е., односно појаве трагова културе Insula Banului.

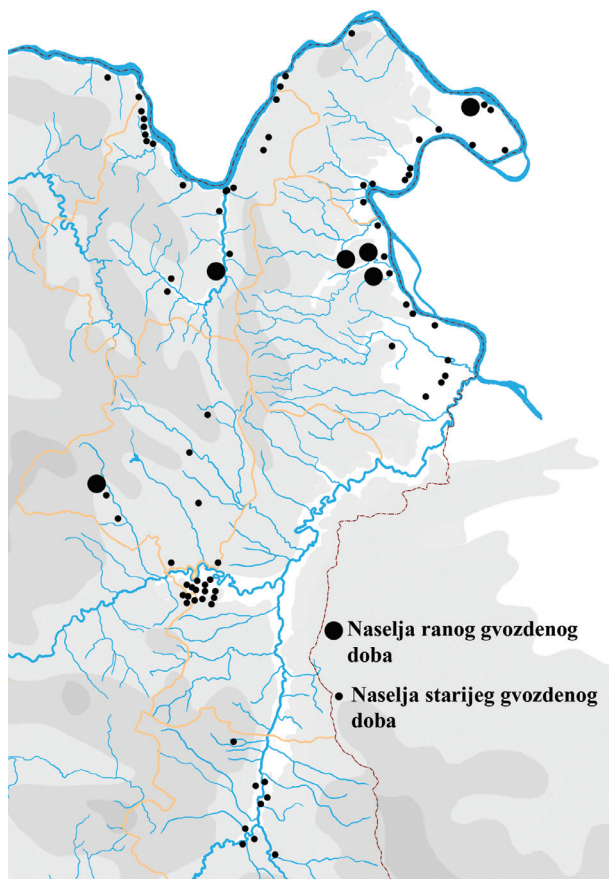
Sam početak starijeg gvozdenog doba može se vezati se za sami početak 1. milenijuma pre n.e., i ono traje sve do 4 veka pre naše ere (Vasić 2009, 7), kada na obale Dunava stižu Keltska plemena. Nakon prodora kultura kanelovane keramike kroz teritoriju centralnog Balkana od juga Panonske nizije ka Vardaru (Kapuran, Bulatović 2020), na području severoistočne Srbije dolaze nove kulture, sada već možemo reći pravog gvozdenog doba, a to su Insula Banului, Kalakača-Gornea i Babadag-Pšeničevo, koje karakteriše keramika ukrašena različitim kombinacijama motiva izvedenih impresso tehnikom, pečaćenjem instrumentom ili utiskivanjem vrpce na neosušenu površinu posude. Najstarijim naseljima sa materijalnom kulturom starijeg gvozdenog doba pripadaju ona koja se nalaze na obali Dunava kao što su Mala Vrbica, Boljetin i Velesnica (Jevtić 1983, 35), ali se ona javljaju i u Ponišavlju, konkretno na Medijani u Nišu, ali i u Crnoklištu kod Bele Palanke (Garašanin 1996; Jevtić 1983, 36; Перић 1996; Bulatović u pripremi). Autor ovoga rada je u svojoj doktorskoj disertaciji naselja starijeg gvozdenog doba u okolini Bora i Gamzigrada hronološki okarakterisao kao da pripadaju poznoj Kalakači/ranom Basarabiju (Kapuran 2014), ali danas zahvaljujući brojnim zaštitnim istraživanjima preduzetim u poslednjoj deceniji, kao i zahvaljujući otkrićima novih lokaliteta, sada je sklon mišljenju da se i u ovome slučaju na prostoru severoistočne Srbije radilo o nešto starijoj kulturi koja odgovara kasnoj Insula Banului i ranoj Gornea-Kalakača fazi starijeg gvozdenog doba. Ovo naravno prvo treba da potvrde apsolutni datumi prikupljeni iz zatvorenih celina na nekim od pomenutih istraživanja.

U svakom slučaju naselja iz starijeg gvozdenog doba na ovom području pokazuju tendenciju pomeranja na dominantnije visinske pozicije koje pomoću manjih intervencija mogu da se pretvore u utvrđenja (Kapuran 2014). Ova naselja se podižu u neposrednoj

okolini depozita bakra, hematita, limonita i pirita, što može da nam ukazuje da se postepeno razvija i crna metalurgija (metalurgija gvožđa), mada se nastavila eksploatacija minerala bakra. O novoj ekspanziji metalurgije govori nam i nekoliko votivnih ostava bronzanih i gvozdenih predmeta koje su nađene u slivu Crnog Timoka. Radi se o ostavama iz Rujišta, Brusnika, Malog Izvora i Gornje Bele reke (Лаловић 1975), kao i jednom kalupu za izlivanje dleta iz zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru (Kapurana, Bulatović 2020).

Međutim, tendencija ka podizanju naselja u ravninama i dalje je jaka (gotovo 78%), što može da nam ukazuje da u ekonomiji i dalje dominira poljoprivreda. Analizom zemljišta koja su okupirana tokom starijeg gvozdenog doba, možemo zaključiti da se radilo i o agrarnim i o stočarski orjentisanim zajednicama. Za ovaj period je ne samo u severoistočnoj Srbiji, već i u dolini Velike Morave karakteristična pojava izvesnih klastera, ili grupa naselja, koncentrisanih na relativno malom prostoru, koji nam još uvek nisu dovoljno jasni, ali hronološki ne izlaze iz okvira starijeg gvozdenog doba. Moguće je da je negde tokom sledeće etape koju nazivamo razvijeno gvozdено doba, a vezujemo je za Basarabi kulturu sa kraja 8. veka pre n.e., došlo do većih izlivanja reka i plavljenja konstatovanih na brojnim lokalitetima u basenu Velike Morave (Милојевић 2023, nepublikovano).

Negde na prlazu iz 7. u 6. vek pre n.e na teritoriji severoistočne Srbije javlja se Zlotska grupa, kao kultura nastala pod uticajima susedne Ferigile kulture iz Oltenije u Rumuniji, koju je prvi definisao R. Vasić (Vasić 1977). Ovu kulturnu grupu karakterišu brojni nalazi metala, dok se njena keramika veoma retko javlja na naseljima, odnosno se dosta teško izdvaja iz kulturnog konteksta nalaza starijeg gvozdenog doba (Kapurana 2013). U ovom periodu na području planine Miroč nastaju

Karta 5

grupe kenotafa, kulturnih zavetnih konstrukcija od kamena u kojima se nalaze prilozii od keramike i metala, koje stvaraju zajednice iz starijeg gvozdenog doba (Jevtić 2006).

Naselja iz starijeg gvozdenog doba u severoistočnoj Srbiji koncentrisana su u nekoliko grupa (Karta 5). Prvu grupu čine ona naselja koja su podignuta na desnoj obali Dunava u Đerdapu i Ključu, a ima ih nešto više od 40. Drugu grupu naselja čine ona koja su koncentrisana u rudonosnim oblastima Majdanpeka i Bora, i njih je 8, dok ih u okolini Felix Romulijane konstatovano 9. Poslednja grupa naselja starijeg gvozdenog doba nalazila se u dolini Belog Timoka i oko ušća Svrliškog i Trgoviškog Timoka, kojih takođe ima 9.

MLAĐE GVOZDENO DOBA

Tokom mlađeg gvozdenog doba (400 pre n.e pa sve do početka novog doba), odnosno u vreme neposredno pred rimska osvajanja, broj naselja u slivu Crnog Timoka smanjuje se u odnosu na predhodne praistorijske epohe. Kao i u predhodnim slučajevima Keltska plemena u severoistočnu Srbiju takođe stižu sa severozapada, odnosno sa obala Dunava. Međutim, za razliku od predhodnih praistorijskih zajednica, Kelti se nisu zadržavali u Đerdapu, već su se više koncentrisana u oblasti Ključa. Tu je konstatovano nešto više od 30 naselja i nekropola (Kapuran 2014). Ostala naselja su koncentrisana u oblasti Majdanpeka, Bora, Zaječara i Knjaževca.

Istraživanjima unutar palate Felix Romuliana sporadično se nailazi na keramiku i fibule koje pripadaju Latenu, i to najviše u sektoru Termi (Kapuran 2008). Jedna bronzana fibula u formi fantastične životinje, otkrivena je na Banjskoj steni zajedno sa malobrojnog Latenskog keramikom (Sladić 2003). Ova ranolatenska fibula karakteristična je za drugu polovinu 4 veka pre n.e. čime se ovaj kulturni horizont hronološki determiniše u vreme prvog prodora Kelta na teritoriju centralnog Balkana. M. Sladić smatra kako se u 2. i 1. veku pre n.e. na ovim prostorima naseljava pleme Timaka, ili možda Pikenza (sa zlatonosne reke Pek), koji su bili poznati kao rudari i metalurzi (Sladić 2003)? Keramičke forme koje su zastupljene na latenskim lokalitetima u donjem toku Crnog Timoka prvenstveno predstavljaju keramika izrađena na vitlu, kao i zdele S profila-cije, situlasti lonci ukrašeni češljastim ornamentom i zdele na stopi tipa fruktijere.

U okolini Bora situacija je bila nešto drugačija. U ovom rudonosnom regionu broj latenskih naselja se povećao u odnosu na distribuciju naselja u starijem gvozdenom dobu (Bulatović, Kapuran i Jovanović 2011). U Zlotskoj pećini je ovaj kulturni horizont slabo zastupljen ali je zato region Džanovog polja u mnogo većem procentu naseljavanje zajednica koje pripadaju savezu Skordiska. Latenskih naselja ravničarskog i visinskog tipa ima ukupno 7 na ovome području.

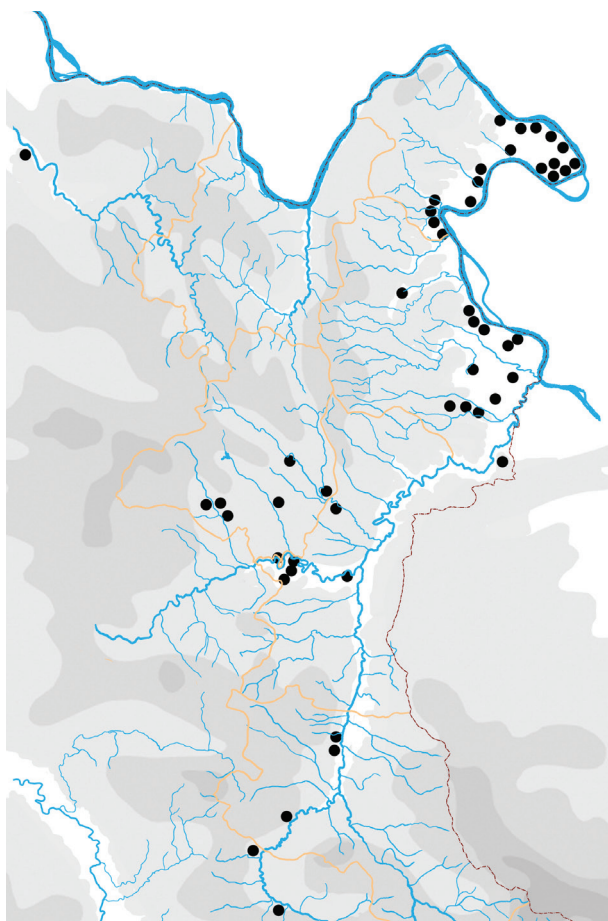
U području sliva Belog i Velikog Timoka, keltskih naselja i nekropola ima samo 5. Od njih je najbolje istraženo naselje na Mokranjskim stenama-Potkapini (Kapuran, Bulatović 2015), dok se najznačajniji grob iz ovog perioda nalazio u njegovom naj-

bližem okruženju, na brdu kod sela Čubra (Поповић, Сладић 1997).

Sudeći prema antičkim izvorima prvi kontakti rimljana sa domorodačkim stanovništvom mogli su se odigrati u vreme Dardanskog rata 75-73 godine pre n.e (Петровић 1997: 115). Ovi izvori nisu precizni u identifikaciji plemena koje rimljani zatiču na prostorima severoistočne Srbije, tako da se pominju Tribal, Dačani, Dardanci, Skordisci i Timaci (Петровић 1997: 115). Jedini lokalitet na kome je konstatovan uticaj romanizacije na domorodačko stanovništvo predstavlja Višicina bašta u selu Gamzi-grad. Na keramičkom materijalu kao i prema nalazima fibula M. Sladić zaključuje da se u ovome slučaju radi o naselju plemena Pikenza sa kraja I i početka II veka naše ere (Сладић 2005: 220).

•••

Na kraju možemo da zaključimo kako je tokom finalnih faza neolita (oko 5000 pre n.e.) severoistočna Srbija poostala atraktivna za naseljavanje brojnih praistorijskih zajednica koje se bave eksploatacijom mineralnih bogatstva, što se nastavilo sve do današnjih dana. Na distribuciju naselja praistorijskih zajednica osim ovog najvažnijeg motiva, sigurno su uticali i komunikacijski pravci koje u prvom redu činio tok reke Dunav (Đerdapska klisura i Ključ), a zatim i doline Crnog Velikog, i Belog Timoka. Budući da istraživanja praistorijskih lokaliteta na ovome području i dalje traju, moguće je da će neke buduće analize vezane za proučavanje klime i pedologije zemljišta, pružiti nove razloge zbog kojih je severoistočna Srbija bila toliko atraktivna za praistorijske zajednice, sve do dolaska rimljana na ove prostore.

Karta 6

BIBLIOGRAFIJA

- Borić 2009 - D. Borić, Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, In: T. Keinlin and B. Roberts (eds.) *Metals and Societies*, Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 191-245.
- Božilova, Tonkov 2007 - E. Božilova, S. Tonkov, Paleological Evidence of the Main Postglacial Vegetation and Climate Changes in Southwestern Bulgaria from the Neolithic to Modern Times, in: H. Todorova et al (eds.) *The Struma /Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil-Blagoevgrad. Sofija 2007, 531-534.
- Bulatović 2020 - A. Bulatović, *Ranutovac, an Early Bronze Age Necropolis in southeastern Serbia*, BAR International series 2987, Oxford.
- Bulatović, Gori, Vander Linden 2020 - A. Bulatović, M. Gori, M. Vander Linden, Radiocarbon Dating the 3rd Millennium BC in the Central Balkans: a re-examination of the Early Bronze Age sequence, *Radiocarbon* 62/5, 2020, 1163–1191.
- Булатовић, Капуран, Јањић 2013 - А. Булатовић, А. Капуран, Г. Јањић, *Неготин, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Неготинској Крајини*, Археолошки институт и Музеј Крајине, Београд-Неготин, 2013.
- Bulatović, Milanović 2020 - A. Bulatović, D. Milanović, *Bubanj the eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*, Austrian Academy of science press, Wien.
- Булатовић, Милошевић 2015 - Ј. Булатовић, С. Милошевић, Животињски остаци из поткапине Мокрањске стене. In: А. Капуран, А. Булатовић (ур.), *Мокрањске стене, културна баштина Неготинске Крајине*, Музеј Крајине, Неготин 2015, 41–56.
- Bulatović, Vander Linden 2017 - A. Bulatović, M. Vander Linden, Absolute dating of Copper and Early Bronze Age levels at the eponymous archeological site Bubanj (southeastern Serbia), *Radiocarbon* 59/4, 2017, 1047–1065.
- Булатовић, Станковски 2012 - А. Булатовић, Ј. Станковски, *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*, Археолошки институт и Н.У. Музеј Куманово, Београд-Куманово.
- Бошковић 1969 - Ђ. Бошковић, *Старе културе у Ђердану*, Галерија Српске Академије наука и уметности, Београд.
- Филиповић 2015 - Д. Филиповић, Археоботанички налази локалитета Мокрањске стене. у: А. Капуран, А. Булатовић (ур.), *Мокрањске стене, културна баштина Неготинске Крајине*, Музеј Крајине, Неготин, 57 – 69.
- Garašanin 1996 - M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, In: N. Tasić (ed.) *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* Balkanološki institut SANU, Beograd, 201 – 218.
- Глишић 1968 - Ј. Глишић, Економика и социјално економски односи у неолиту Подунавско-Поморавског басена, у: Ј. Трифуновић (ур.), *Неолит централног Балкана*, Београд, 21-61.
- Janković, Janković 1973 - Ђ. Janković, M. Janković, Rekognosciranje u okolini Negotina, *Arheološki pregled* 15, 1973, 161–167.
- Janković, Janković 1975 - Ђ. Janković, M. Janković, Prahovo fabrika-višeslojni lokalitet, *Arheološki pregled* 17, 1975, 51–54.
- Jevtić 1983 - M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralno Balkanskom području*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.
- Jevtić 2006 - M. Jevtić, Sacred Groves of the tribals on Miroč Mountain, *Старинар* LVI, Београд, 271 – 290.
- Jovanović 1971 - B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Arheološki institut, Beograd, 1971.

- Јовановић 1975 - Остава из Тополнице, у: М. Гарашанин (ур.) *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, Београд, 81 – 85.
- Jovanović 1982 - В. Jovanović, *Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na centralnom Balakanu*, Музеј рударства и металургије и Археолошки институт, Бор-Београд.
- Јовановић 2004 - Б. Јовановић, Неолит и рани енеолит, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина*, Бор-Београд, 35 – 55.
- Jovanović, В. Janković, I. 1996 - В. Jovanović, I. Janković, Die Keramik der Nekropole der Paraćin-kultur – Trnjane bei Bor, in: N Tasić (ed.) *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.*, Beograd, 185-200.
- Капуран 2008 - А. Капуран, Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза. *Гласник Српског археолошког друштва* 24, Београд, 245 – 264.
- Капуран 2013 - А. Капуран, Late Hallstatt pottery from north-eastern Serbia, *Старинар* LXIII, Београд, 23 – 52.
- Капуран 2014 - А. Капуран, *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji (od ranog neolita do dolaska Rimljana)*, Beograd.
- Капуран 2019 - А. Капуран, Nova saznanja o metalurgiji bakra tokom bronzanog doba u Timočkoj regiji (severoistočna Srbija), *Godišnjak centra za balkanološka istraživanja* 48, Sarajevo, 73 – 81.
- Капуран, Булатовић 2012 - А. Капуран, А. Булатовић, Културна група Коцофени-Костолац на територији североисточне Србије, *Старинар* LXII, Београд, 65 – 94.
- Капуран, Bulatović 2020 - А. Капуран, А. Bulatović, Similarities and Differences between Material Culture of the Belegiš II – Gava Group from the Southern Pannonian Plain and the Morava River Basin, In: M. Gavranović et al. (eds.) *Spheres of Interaction, Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze Age/Iron Age (13th-5th Centuries BCE)*, Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology at 2017, Verlag Marie Leidorf GmbH, Leidorf, 37 – 52.
- Капуран, Булатовић, Јовановић 2014 - А. Капуран, А. Булатовић, И. Јовановић, *Бор и Мајданпек, културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердана и Црног Тимока*, Археолошки институт и Музеј рударства и металургије, Београд-Бор, 2014.
- Капуран, Булатовић, 2015 (ур.) - А. Капуран, А. Булатовић, *Мокрањске стене, културна баштина Неготинске Крајине*, Музеј Крајине, Неготин.
- Капуран, Bulatović, Milanović 2018 - А. Капуран, А. Bulatović, D. Milanović, Settlement pattern changes during the Central Balkans Copper Age. In: S. Deitz et al. (eds.), *Communities in Transition: The Circum-Aegean later Neolithic stages (5000/4800-3200/3000 BC)*, International Conference 2013, Athens, Oxbow books, Athens 2018, 77 – 88.
- Капуран, Шкундрић 2009 - А. Капуран, Ј. Шкундрић, *Резултати систематских рекогносцирања локалитета Ромулијана 2008/9 године*, Саопштења XLI, Београд, 245-263.
- Капуран, Živković, Štrbac 2016 - А. Капуран, D. Živković, N. Štrbac, New Evidence of prehistoric copper metallurgy in the vicinity of Bor, *Старинар* LXVI, Београд, 173 – 192.
- Крстић 1983 - Крстић, Д., Карактеристика сахрањивања на некрополи бронзаног доба у Корбову, *Зборник Народног музеја* XI, Београд, 19 – 30.
- Крстић 2003 - Д. Крстић, *Гламција – некропола бронзаног доба у Корбову*, Народни музеј, Београд.
- Лазић 1998 - М. Лазић, Гамзиградска култура – Ново археолошко откриће у Тимочкој крајини. *Развитак* 200, година XXXVIII, Зајечар, 108 – 117.
- Лазић 2004 - М. Лазић, Бор и околина у бронзано доба, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина у*

праисторији антици и средњем веку, Бор-Београд: 101 – 126.

Лаловић 1975 - А. Лаловић, Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару, *Старинар* XXVI, Београд, 143 – 157.

Николић 2000 - Д. Николић, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Београд.

Милојевић 2023 - П. Милојевић, *Образи насељавања у Моравско-Вардарској долини од XIV до VI века пре наше ере*, Докторска дисертација, непубликована.

Николић, Ђуричић 1997 - Д. Николић, С. Ђуричић, Резултати сондажног истраживања енеолитског насеља Белигово, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд, 79 – 88.

Перић 1996 - С. Перић, Медијана праисторијско насеље, *Старинар* XLVII, Београд, 292 – 295.

Петровић 1997 - П. Петровић, Римљани на Тимоку, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 115 – 132.

Popović, Vukmanović, Radojčić 1986 - Р. Popović, М. Vukmanović, N. Radojčić, Foullies de sondage sur la localite Vajuga-Pesak, *Ђерданске свеске* III, Београд, 168 – 222.

Popović, P. Vukmanović, M. Radojčić, N. 1991 - Mala Vrbica/Konopište Praistorijske i srednjevekovna nekropola i antička srhitektura, *Arheološki pregled* (1988), Ljubljana, 82 – 83.

Поповић, Сладић 1997 - П. Поповић, М. Сладић, Млађе гвоздено доба источне Србије, у: М. Лазић (ур.) *Археологија Источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 101 – 114.

Радојчић 2005 - Н. Радојчић, Гроб из раног бронзаног доба са некрополе Гламија у Корбову, *Зборник Народног музеја* XVII Београд, 115 – 123.

Radovanović 2006 - I. Radovanović, Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and Stable isotope evidence, in: N. Tasić and C. Grozdanov (ed.) *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 69 – 77.

Срејовић 1975 - Д. Срејовић, Остава из Алупа, у: М. Гарашанин (ур.) *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* I, Београд, 93 – 96.

Срејовић 1975 - Д. Срејовић, Остава из Уровице, у М. Гарашанин (ур.) *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* I, Београд, 96 – 99.

Срејовић 1975 - Д. Срејовић, Остава из Брзе Паланке, у М. Гарашанин (ур.) *Праисторијске оставе у Србији и Војводини* I, Београд, 100 – 103.

Срејовић 1983 - Д. Срејовић, Гамзиград у праисторији, у: С. Ђелић (ур.), *Гамзиград касноантички царски дворца*, Београд, 19 – 21.

Срејовић, Лазић 1997 - Д. Срејовић, М. Лазић, Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочној крајини, у: М. Лазић (ур.), *Археологија у источној Србији*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 225–248.

Сладић 2003 - М. Сладић, Трагом келтских утицаја на простору Тимочке Крајине, *Balkanica* XXXII-XXXIII, Београд, 37-47.

Сладић 2005 - М. Сладић, Вишицина башта-село Гамзигра: насеље позног Латена у долини Црног Тимока, *Гласник српског археолошког друштва* 21, Београд, 211 – 222.

Сладић, Јовановић 1997 - М. Сладић, С. Јовановић, Остаци старијенеолитских насеља са подручја Књажевца, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 167 – 175.

Сладић, Ружић 2001 - М. Сладић, М. Ружић, Милетов бунар-ново насеље гамзиградске културе, *Гласник српског археолошког друштва* 17, Београд, 153 – 160.

- Сладић, Лазић, Пековић 2002 - М. Сладић, М. Лазић, М. Пековић, Резултати археолошког рекогносцирања територије обухваћене просторним планом археолошког налазишта Ромулијана-Гамзиград, *Развутак* 207-208, година XLII, Зајечар, 64 – 67.
- Stanojević 1984-1986 - Z. Stanojević, Bakarne sekire u praistorijskoj zbirci muzeja Boru, Negotinu i Zaječaru, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* 3/4 1984-1986, Bor, 9 – 38.
- Tasić 1969 - N. Tasić, Osnovni rezultati istraživanja u Zlotoskoj pećini i nalazišta na Đerdapu, *Materijali* IV, Beograd, 71–79.
- Tasić 1979 - N. Tasić, Bubanĳ-Salcuta-Krivodol kompleks, u: A. Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemlaja* III, Eneolitsko doba, Sarajevo, 87 – 114.
- Tasić 1982 - N. Tasić, Naselja bakarnog doba u istočnoj Srbiji, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* 2, Bor, 1982, 9–36.
- Тасић 1983 - Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Матица Српска и Балканолошки институт САНУ, Нови Сад-Београд.
- Tasić 1995 - N. Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Драганић, Belgrade.
- Тасић 2008 - Н.Н. Тасић, Винча-метропола касног неолита, у Т. Цвјетићанин (ур.) *Винча праисторијска метропола*, Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда и САНУ, Београд, 15 – 38.
- Todorova 1995 - H. Todorova, The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory, in: D. Bailey and I. Panayotov (eds.) *Prehistoric Bulgaria*, Prehistory press, Medison, 79 – 98.
- Todorova 2007 - H. Todorova, Überregionale kulturkomplexe und ökologische krisen der urgeschichte des unterdonauraumes VII-I JT.V.CHR., in: H. Todorova at al. (eds.) *Arheologia spiritualității preistorice in tinuturile Carpato-ponto-danubien*, Simposium 27-29 martie, Fundatia „Rădăcinile Europei,, Universitatea „Ovidius,, Faculteta de istorie Faculteta de teologie, Constanta, 19 - 26.
- Трбуховић, Вуковић 1967 - В. Трбуховић, Љ. Вуковић, О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини, *Старинар* XVII, Београд, 1967, 97–106.
- Tringham 1971 - R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000-3000B.C.*, London.
- Vasić 1977 - R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Supplementary Series 31, Oxford.
- Vasić 2009 - R. Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien)*, PBF Abteilung XI, Band 7, Stuttgart.
- Вукмановић, М., Поповић, П. 1984 - М. Вукмановић, П. Поповић, Ливаде, Мала Врбица – извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, *Ђерданске свеске* 2, Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, Београд, 85–91.
- Vukmanović, Popović 1986 - М., Vukmanović, P. Popović, Recherches archeologiques sur la localite „Livade“ pres Mala Vrbica, *Ђерданске свеске* 3, Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета, Београд, 7 – 26.
- Weninger et al 2007 - B. Weninger, E. Alram-Stern, E. Bauer, L. Clare, U. Danze glocke, O. Joris, C. Kubatzki, G. Rollefson, H. Todorova, T. van Andel, Abrupt Climatic Forcing observed at Early Neolithic sites in South-East Europe and the Near East, in: H. Todorova at al. (eds.) *The Struma / Strimon river valley in prehistory*, International Symposium Kjustendil-Blagoevgrad, Sofija, 7-21.

Aleksandar Kapuran, Institute of archaeology, Belgrade

PREHISTORIC SETTLEMENTS IN NORTH EASTERN SERBIA FROM THE NEOLITHIC TO THE LATE IRON AGE

The territory of North Eastern Serbia is archaeologically investigated in highest percentage, primarily thanks to the large-scale rescue excavations such as Đerdap 1 and 2 projects that lasted from the mid-60s to the end of the 80s of the last century (Bošković 1969). Numerous revision surveys in the area around Bor, Majdanpek, Negotin and Knjaževac, organized by the author of this paper for the purposes of his PhD (Kapuran 2014), were carried out thanks to the cooperation with curators from the local museums. These surveys, together with numerous systematic excavations, create a general picture of the continuity of prehistoric cultures and distribution of the settlements, and in some of the cases they succeeded in attracting the interest of the foreign colleagues.

During the Early Neolithic (6700-5400 BC), the territory of North Eastern Serbia was settled by the communities that probably arrived from the Iron Gates area, where the existence of the “neolithic package”, such as the beginning of the domestication of animals and plants, was already started. In the areas of North Eastern Serbia, these communities settled in the valleys on the large river terraces, as well as in the positions where it was easier to control the movement of the herd of wild animals. For now only 14 sites from the Early Neolithic are known in the vicinity of Bor (Kapuran, Булатовић, Јовановић 2014), while 6 sites are known in the vicinity of Zaječar (Kapuran, Шкундрић 2009), 7 at Knjaževac, while there are some in the territory of Negotin and Kladovo (and Iron Gates) a total of 11 (Булатовић, Капуран, Јањић 2013).

From 5400 to 4400 BC, the process of „Vinčanization“ of the Central Balkans took place, but this was not the case in North Eastern Serbia. From this period, only on Rudna Glava where according to absolute C14 radiocarbon dates the first exploitation of copper in the Europe was started around 5000 BC (Jovanović 1971; Jovanović 1982; Borić 2009), Vinča Culture activities was recorded. This moment represents a kind of technological revolution by which the Vinča Culture ceases to be Neolithic, it was the moment from which the era of the Metal Ages begins. Until today has not remained clear enough the question why the communities of Vinča Culture avoid to establish their permanent or temporary settlements on the North Eastern Serbian territory.

The Copper Ages begins in the same time as the Vinča world ends, around 4400 BC, when at the same time a new Balkan cultural complex was appeared on the territory of three today neighboring countries Serbia, Romania and Bulgaria. Rumanian archaeologist D. Berciu called this cultural manifestation Salcuta-Bubanj-Krivodol, but in the Serbian literature Bubanj-Salcuta-Krivodol cultural complex is valid (Tasić 1979, 88).

The Bor region was certainly the most interesting area for these communities thanks to the rich deposits of copper, so today in the previous mentioned Museums we can find the largest number of copper axes more than anywhere else on the territory Serbia (Jovanović 1971; Stanojević 1984-1986).

Apart from the settlements in the vicinity of the ore deposits near Bor, the Bubanj-Salcuta group of settlements concentrated upstream from the confluence of the Timok and the Danube river flows is also important for several reasons. The sites of Mokranjske stene-Kamenolom, Mokranjske stene-Potkapina, Vrkalj-Ćetaće in Kovilovo and Grabar-Svračar, represent sites with an almost identical cultural stratigraphy consisting of Bubanj-Salcuta, Kostolac-Cotofeni, but also the Early and Late Iron Age cultural horizons (Trbuhović, Vuković 1967; Janković, Janković 1976; Kapuran, Bulatović 2014). This situation shows that the continuity of existence in such of the sites was established, lasting one or two thousand years continuations. The increase in the number of settlements in the area of North Eastern Serbia during the Early Copper Age (about 30 of them were recorded), will currage its expansion during the next stage of the Late Copper Age, which follows during the middle of the 4th millennium BC.

During the second half of the 4th millennium BC (around 3300), probably under the influence pressure from the populations from the Asian steppes (Bojadžijev 1998), the communitis of the Kostolac-Coțofeni Culture appires from the direction of the Iron Gates and occupy the territories of the Mlava river flow in the west and the Kučaj Mountains, Bor and Zaječar region, and further to the Southern Morava river flow territory (Капуран, Булатовић 2012). In that period, a new cultural manifestation called the Kostolac-Cotofeni cultural complex appeared in this area, which lasted until 2700 BC. The Kostolac-Cotofeni settlements are established on the river terraces on the right bank of the Danube, as well as on hard-to-access rocky peaks that dominate on the canyons of a smaller river flows in the hinterland of the Iron Gates, then on lower elevations on the gently mountain slopes, as well as in caves (Капуран, Булатовић 2012). Judging by certain parameters as well as the cultural stratigraphy, the populations of the Kostolac-Cotofeni Culture were oriented towards a pastoral-nomadic or stockbreeding economy. In settlements, houses and garbage pits, a big number of the river shells are very often, which also indicate a certain form of gethering economy. Kostolac-Cotofeni settlements are numerous in this area, and so far about 100 have been recorded.

The Early Bronze Age begins somewhere around 2200 BC, but in the territory of the North Eastern Serbia the oldest absolut date related to burials in necropolises with cremations decised dates back to 2100 BC. These are the necropolises of Trnjane, Hajdučka česma, Kriveljski kamen-bunar and Šoka lu Patran, as well as the Magura necropolis in the vicinity of the Felix Romuliana (Gavranović, Kapuran in preparation). The absolute dates obtained from these necropolises, as well as from the settlements that were usually located in their immediate vicinity, provide a new picture compared to pevious established in the 80s and 90s of the last century. The results of C14 radiocarbon

analysis indicate that settlements and necropolises in the vicinity of Bor lasted between the 20th and 16th centuries BC (Kapuran, Gavranović, Mehofer 2019, 19; Kapuran, Gavranović, Jovanović 2022, 57), which chronologically would correspond to the end of the Early Bronze Age and beginning on the Middle Bronze Age. It is most likely that the communities of the Bubanj-Hum IV-Ljuljaci Culture occupy North Eastern Serbia and its mineral resources. At the same time, on the right bank of the Danube in Ključ area, domination of the necropolises and settlements of the Encrusted pottery culture was recorded (Jevtić, Vukmanović 1996). We supposed that Bubanj-Hum IV culture probably came in North Eastern Serbia from the south, or from direction of Nišava River flow, and from the South Morava river flow, since this cultural group is most clearly manifested at the eponymous sites Bubanj-Novo selo (Bulatović, Milanović 2020) and Velika Humska čuka near Niš (Булатовић, Станковски 2012). The Middle Bronze Age populations continue to exploit sulfide copper ores from the deposits of the „Bor eruptive basin“ in to a greater extent, produced exclusively copper ingots and exchanged them with the neighbors from the rest of the Balkan peninsula. Most likely, these communities had to be occupied with the process of mining and metallurgy all the time, since so far we have no clear clues about their involvement in agricultural production. We assume that they used an animal husbandry, judging by the findings of animal bones from the Ružana site in Banjsko Polje near the Borestovačka banja. The second group of settlements was established around the Felix Romuliana near Zaječar and it was probably oriented towards agriculture, while the third group of settlements was concentrated in the Veliki and Beli Timok basins. According to current data, 13 settlements and necropolises of the Encrusted pottery Culture Žuto Brdo-Girla Mare Culture, have been identified on the right bank of the Danube in Iron Gates and Ključ region. In the vicinity of Bor, there are a total of 24 settlements and necropolises from the Middle Bronze Age, in the vicinity of Gamzigrad 24 settlements and one large and several smaller „necropolises“ (perhaps also individual burials), while in the Beli and Svrlijski Timok basins, there are a total of 13 settlements from this period.

Around the 14th century BC, from the Carpathian Basin and from the Danube river flow, the culture of the Cannelled pottery appears, which in Serbian territory is also called the Belegiš II - Gava culture (Tasić 1983; Đorđević, Kapuran in preparation). It lasts until the beginning of the 1st millennium BC, and R. Vasić define this period as an earliest manifestation of the Iron Age on Serbian territory (Vasić 2009). The banks of Danube contain a biggest portion of these settlements and necropolises, while in the hinterland of the Danube Gorge, only 2 sites were recorded, namely in the Zlotska Pećina and Bor Lake. The next stage of the Early Iron Age can be connected to the very beginning of the 1st millennium BC, and it lasts until the 8/7th century BC (Vasić 2009, 7). The beginning of this second stage of the Early Iron Age was marked by the appearance of the new prehistoric populations which came to the area of North Eastern Serbia, namely Insula Banului, Kalakača-Gornea and Babadag-Pšeničevo, which are characterized by

pottery decorated with various combinations of motifs made by using the *impreso* technique, stamping with the different *kond* of the instrument or using *felse corre* imprint decoration. The first settlements which belongs to this stage of the Early Iron Age cultures are concentrated on the right bank of the Danube, such as Mala Vrbica, Boljetin and Velesnica (Jevtić 1983, 35), but they also occur in Nišava river flow, specifically on Mediana in Niš, but also in Crnoklište near Bela Palanka (Garašanin 1996; Jevtić 1983, 36; Perić 1996; Bulatović in preparation). Settlements from the Early Iron Age in North Eastern Serbia show a tendency to move to more dominant elevation positions, which can be very easy modify nito the smaller fortres (Kapuran 2014). These settlements are built not so far from the natural deposits of copper, hematite, limonite and pyrite, which may indicate that communities interest in ferrous metallurgy (black or iron metallurgy), which is also gradually developing, although the exploitation of copper minerals still continued.

Several votive hoards with different bronze and iron objects found in the Black Timok river basin also represented the new expansion of metallurgy. These are hoards from Rujšite, Brusnik, Mali Izvor and Gornja Bela reka (Лаловић 1975), as well as an one mold for casting a bronze chisel from the collection of the National Museum in Zaječar (Kapuran, Bulatović 2020). However, the tendency to established the settlements in the plains is still strong (almost 78%), which may indicate that the economy is still dominated by agriculture. By analyzing the area that were occupied during the Developed Iron Age (from the 8/7th to 4th century BC), we can conclude that these were both agricultural and livestock-oriented communities. Somewhere at the transition from the 7th to the 6th century BC in the territory of northeastern Serbia, the Zlotska group appears, as a culture created under the strong influences of the neighboring Ferigile culture from Oltenia (Romania), which was first defined by R. Vasić (Vasić 1977). On the right bank of the Danube in Iron Gates and Ključ region, there are a more than 40 of these settlements. The second group of settlements consists of the 8 of them are concentrated in the ore-rich areas of Majdanpek and Bor, while in the vicinity of Felix Romulijane there are 9. The last group of settlements of the Developed Iron Age, was located in the valley of Beli Timok river and around the confluence of Svrljiški and Trgoviški Timok rivers, of which there are also 9.

During the Late Iron Age (around 400 BC, until the beginning of the New Age), the few centuries before the Roman conquests, the number of settlements in the Black Timok basin decreased compared to previous prehistoric eras. As in the previous cases, Celtic tribes from the Central Europe also arrived in northeastern Serbia from the North West direction, or from the Danube river flow. However, unlike previous prehistoric communities, the Celts did not stay in Iron Gates so long, and erect their settlements and necropolises in the area of Ključ. More than 30 settlements and necropolises were found there (Kapuran 2014). Other settlements are concentrated in the area of Majdanpek, Bor, Zaječar and Knjaževac.